

Акматалиев Асанбек Тургунбаевич

ОшТУ, академик Б.Мурзубраимов атындагы эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту, филология илимдеринин кандидаты, доцент

Акматалиев Асанбек Тургунбаевич

ОшТУ, Международный Узгенский институт технологии и образования им. академика Б.Мурзубраимова, кандидат филологических наук, доцент

Akmataliev Asanbek Turgunbaevich

OshTU, International Uzgen Institute of Technology and Education named after academician B. Murzubraimov, Candidate of Philological Sciences, associate professor

**САЛТТУУ КООМ ШАРТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН РУХАНИЙ ЖАНА
МАДАНИЙ МУРАСЫ
ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА
В УСЛОВИЯХ ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА
SPIRITUAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE KYRGYZ IN A CONDITIONS
OF TRADITIONAL SOCIETY**

Аннотация: Аталган макалада салттуу кыргыз коомундагы кыргыз элинин руханий жана маданий мурас маселеси каралат, андан тышкары анда айтылгандай, руханий жана маданий мурас - бул Кыргызстандын дүйнөдөгү көрүнүктүү элеси, анын жагымдуулугун, ага болгон сый-урматын жана ишенимин аныктайт. Маданий мурас мамлекеттүүлүгүбүздүн түркүктөрүнүн бири жана элибиздин жана Кыргызстандын дүйнөлүк атаандаштыкка болгон жөндөмдүүлүгүнүн жана жашоого жөндөмдүүлүгүнүн негизи болууга тийиш. Өзүнүн өткөнүн, маданиятын түшүнбөй туруп, дүйнөлүк процесстердеги ордун, ролун аныктоо кыйынга турат.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема духовного и культурного наследия кыргызского народа в условиях традиционного общества, а также в ней речь идет о том, что духовное и культурное наследие - зримый образ Кыргызстана в мире, определяющий ее привлекательность, уважение и доверие к ней. Культурное наследие должно быть одной из опор нашей государственности и основой мировой конкурентоспособности и жизнеспособности нашего народа и Кыргызстана в мире. Без осмысления своего прошлого, своей культуры трудно определить своё место и роль в глобальных процессах.

Annotation: This article deals with the problem of the spiritual and cultural heritage of the Kyrgyz people in a traditional society, and it also talks about the fact that the spiritual and cultural heritage is a visible image of Kyrgyzstan in the world, which determines its attractiveness, respect and trust in it. Cultural heritage should be one of the pillars of our statehood and the basis of global competitiveness and viability of our people and Kyrgyzstan in the world. Without comprehending one's past, one's culture, it is difficult to determine one's place and role in global processes.

Негизги сөздөр: мурас, толеранттуулук, мамлекет, аалам, улут, модернизация, менталитет, демократия, салт, этнос

Ключевые слова: наследие, толерантность, государство, вселенная, нация, модернизация, менталитет, демократия, традиция, этнос.

Key words: heritage, tolerance, state, universe, nation, modernization, mentality, democracy, tradition, ethnos.

Бүгүнкү күндө мамлекеттүүлүктү сактоо жана өнүгүү стратегиябызды аныктоо үчүн биз үчүн, Кыргызстандын элине сабырдуулук, биримдик жана тынчтык болуп көрбөгөндөй керек. Кыргыз эли эң оор кырдаалдан акылмандыкка, сабырдуулукка таянып, жаңычылдык, өнүгүү жолу менен жаратмандыктын жолуна түшкөндүгү тарыхында көптөгөн мисалдар бар. Кыргыз маданиятында камтылган айкөлдүк, сабырдуулук, өз ара жардамдашуу, эркиндикти жана адилеттүүлүктү сүйүү сыяктуу универсалдуу идеялар кыргыз элинин сакталып калышына гана салым кошпостон (кытай булактарында биринчи жолу биздин заманга чейин 3-кылымда айтылган), ошондой эле XX кылымдын аягында эгемендүү мамлекеттин түзүлүшүнө да шарт түзгөн. Эгемендүү Кыргыз Республикасы түзүлгөнгө чейин эле кыргыз мамлекеттүүлүгү жаркырап, же басандап, көп кылымдарды башынан кечирген.

Жаш улуттар капитализмдин өнүгүшүнүн алгачкы этабында өздөрүнүн түшүнүү этаптарынан өтүшөт. Тилекке каршы, бул ишибизден майнап чыккан жок, биз империялык Россияга кошулуп калдык, андан кийин СССРдин курамында болдук. XX кылымдын 50-80-жылдарында кыргыз коомунда болгон бардык жетишкендиктер жана өзгөрүүлөр менен бирге, тарыхый тамыры терең, демократиялык маданияты бар кыргыздар сталиндик репрессия учурунда басылган. Кыргыз элинин этностук өзүн-өзү андоосу, өзүнүн маданий жетишкендиктерин, руханий багыттарын четке кагууда. Кыргыз элинин миң жылдык тарыхы менен кандаш байланышы улутчулдуктун көрүнүшү катары бааланган. Мекенчилдик маанайдагы интеллигенциянын улуттук рухту, эпикалык маданияттын эстеликтерин жана өз тарыхын сактап калууга болгон камкордугу да улутчулдук, ал эми мекенге болгон сүйүү – өткөндү идеалдаштыруу деп аталды [1, 124-б.].

Азыр эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин модернизация процесстерин эффективдүү жана сарамжалдуу жүргүзүү үчүн өткөнүбүздү, маданиятыбызды жаңыча түшүнүү зарылчылыгына туш болдук. Эгемендүү Кыргызстандын 32 жыл ичинде башкаруунун ар кандай варианттарын көчүрүү аракеттери болду, ал президенттик жана парламенттик-президенттик башкаруу деп айтсак болот. Ар кандай саясий институттар киргизилип, мамлекеттик кызмат жөнүндө мыйзам кабыл алынып, мамлекеттик кызматта реформалар жүргүзүлүп, мамлекеттик кызматтын этикасы боюнча жоболор кабыл алынды. Бирок, өлкөдөгү азыркы кырдаал маданий мурастарга кайрылуу, менталитетибизге туура келген нерсени издөөнүн маанилүүлүгүн тастыктап турат. Бул этапты бардык элдер басып өтүштү [2, 77-б.]. Мисалы, Түркия, Кытай, Япония бардык заманбап модернизация процесстерин, либералдык демократиялык моделдерди улуттук маданиятына таңуулап жатышат. Айрыкча курч кырдаалда руханий түпкүрүнө кайрылган эл кандай гана кыйынчылык болбосун жеңе аларын тарых далилдейт. Маселен, биздин эң жакын коңшуларыбыз болгон кытайлыктар да өлкөнү азыркы жогорку өнүгүү деңгээлине алып келген тарыхый реформаларынын башында 1978-жылы Кытайдын улуу лидери Дэн Сяопин жарыялаган руханий принциптерге негиздешкен: байыркы кытай маданиятынын кайра жаралышы; миндеген жылдар бою философиялык мурастарды жана кытай элинин мыкты сапаттарын эркин көрсөтүү үчүн шарттарды түзүү саналат.

Руханий жана маданий мурас - Кыргызстандын дүйнөдөгү көрүнүктүү элеси, анын жагымдуулугун, ага болгон сый-урматын жана ишенимин аныктайт. Маданий мурас мамлекеттүүлүгүбүздүн түркүктөрүнүн бири жана элибиздин жана Кыргызстандын

дүйнөлүк атаандаштыкка болгон жана жашоого жөндөмдүүлүгүнүн негизи болууга тийиш. Өзүнүн өткөнүн, маданиятын түшүнбөй туруп, анын дүйнөлүк процесстердеги ордун, ролун аныктоо кыйынга турат. Кыргыз элинин дээрлик эки миң жылдык тарыхында жеңиштүү кайгылуу да барактар болгон. IX-X кылымдардагы Кыргыз каганаты Барсбек башында турган Енисей кыргыздарынын мамлекети (VIII кылымдын башы), Алтайдан, Сибирден баштап бүтүндөй эбегейсиз зор аймактын тургундары кыргыз элинин улуу барактары болуп саналат. Орто Азия, өздөрүн кыргыз деп аташкан. Ошол мезгилде, тарыхый булактар тастыктагандай, кыргыздын образы өз заманы үчүн коркпогондугу, жеңилбестиги жана алдыга жылышы менен айырмаланган. Кыргыз жаштары Кытайда, Тибеттен билим алышкан, кыргыздардын элитасы орхон-енисей жазуусун колдонгон, аны жазма эстеликтер да тастыктайт. XVI кылымдын башында Моголистанда мамлекеттин батышында жашаган кыргыздар кайраттуулугу жана эрдиги үчүн “коркпогон арстандар” деп аталгандыгы белгилүү [3, 42-б.].

Экинчи жагынан, бул кайгылуу барактар – кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнөн ажыраганы, негизинен чет элдик баскындардын кысымына аргасыз болгон кыргыздар Борбордук Азиянын мейкиндигине коопсуз жана ыңгайлуу жерлерди издеп көчүп кеткен оор жана татаал мезгилдери, жашаган жерлери, өзүнүн эгемендүү мамлекетин түзүүгө болгон көптөгөн ийгиликсиз аракеттери (Мисалы, Мухаммед-Кыргыз, Ормон-хан, Алымбек-Датка ж.б.), эгемендүүлүк үчүн күрөш, улуттук боштондук кыймыл, репрессиялар, согуштар, революциялар жана адамдык, материалдык ресурстарды жоготуулары. Бирок кыргыз маданиятында белгиленген толеранттуулук, жардам берүүгө даяр болуу, тилектештик, биримдик жана өз ара жардамдашуу сыяктуу негизги принциптер бардык сыноолорго туруштук берип, алга жылууга, өнүгүп, жаңы деңгээлге көтөрүлүүгө жардам берген. Өз ара жардамдашуу, бири-бирине колдоо көрсөтүү, сабырдуулуктун көп түрдүү салттары кыргыз элинин турмушунда кылымдар бою топтолуп, байып, өзгөрүлүп, жаңы шарттарга ыңгайлашып, муундан муунга өтүп келе жатат. Экстремалдуу шарттарда же куралдуу кагылышууларда да согушуп жаткан тараптардын ортосунда өз ара жардамдашуу жана тилектештик мисалдары да кездешет.

Мамлекеттүүлүгүн жоготуу менен кыргыздар бир нече жүз жыл бою көчмөн жашоого аргасыз болушкан. Көчмөндүн катаал жана татаал турмушу кыргыз коомун башкарууда демократиялык принциптердин үстөмдүк кылышына салым кошкон. Башкаруучуларды – ажолорду, бийлерди кыргыз эли шайлаган, мыйзам кодекстерин түзүүчү – каада-укуктук бийлер куралтайда кабыл алынган. Кыргыздардын каада укугунун булактары: каада (адат, үрп); бий сотторунун практикасы; Бийлер съезинин жобосу («Эреже»). Каада-салт атайын эч жерде жазылбай, ооздон-оозго, муундан-муунга кыска накыл сөздөр, макал-лакаптар түрүндө өтүп келген. Бийлер сотунун чечимдери эл арасында акындар, аксакалдар тарабынан катуу пропагандаланып, бирок XIX кылымдын экинчи жарымына чейин дээрлик эч жерде жазуу жүзүндө таризделген эмес. Андан кийин бийдин сотунун өкүмдөрү атайын китепке кыскача жазылып, кээде жазуу түрүндө да таризделген. Ошентип, адат материалдык укуктун жана сот өндүрүшүнүн жазуу жүзүндөгү жалпы эрежелерине өткөн. Бул эрежелер документтердин идеясында бекитилип, бийлердин кезексиз курултайларында иштерди талдоого катышкан бардык бийлер тарабынан кол коюлган. Көптөгөн «Эрежелерде» сот процессинин, жарандык жана жаза-кылмыштык укуктар маселелери кенири берилген. Алсак, 1893-жылы Токмок съездинде иштелип чыккан “Эреже” 113 параграфтан турат.

Кыргыздардын ички менталдуулугу бир кыйла даражада «көчмөн демократиянын» улуттук салттарынын таасири астында калыптанган. Эгерде монгол-чингизиддерде мураскордун монархынын бийлиги атадан балага өтсө, кыргыздарда альтернативдик негизде хан шайлоо болуп өтүп, элдин ишенимин актабаган бийлик кулатылып, анын ордуна татыктуу башкаруучу шайланган. Эл башкаруучусуна баа берүүнүн критерийлеринин бири туурасында XI кылымдагы орто кылымдык окумуштуу Махмуд Кашгари мындай деп жазган: “Эгер башкаруучу бөтөн жерде өзүнө хан сарай салса, бул жаман жышаан. Бул ал кыйын саатта качып кутулуу үчүн өзүнө баш калкалоочу жай даярдап жатат дегенди билдирет. Бул өз элине болгон чыккынчылык, анткени карапайым эл ошол жеринен башка качкан жери жок, башын сала турган жери жок, сен башкаруучу болсоң да, элиңден эч кандай артыкчылыгың жок, алар менен бирге өз жериңде төрөлгөнсүң, ошол жерде өлүшүң керек» [4, 111-б.].

Кыргыздын салттуу коомунда руханий маданиятында адилеттүүлүк түшүнүгү үстөмдүк кылып, ар бир уруу, урук мүчөсү өзүнүн сиңирген эмгегине жараша моралдык жана материалдык сыйлыктарды алып турган. Маселен, баатыр наамын эл өз жерин, элин коргоодо көрсөткөн эрдиктери үчүн, мисалы, Манас баатыр, Семетей, Сейтек, Каныбек ж.б. айтсак болот. Тарыхта бай-манаптар өздөрүнө баатыр наамын ыйгаруу аракеттери болгон, бирок эл аларды тааныган эмес. Бүгүнкү күндө Кыргызстан үчүн мындан аркы өнүгүү үчүн өлкөнү жаңы деңгээлге чыгара ала турган бай маданий мурастарды пайдалануу зарыл. Ал эми башка маданияттарды жана диндерди сыйлоону туюндурган толеранттуулук 80ден ашуун этностун өкүлдөрү жашаган өлкөнү күчтүү кыла алат [5, 37-б.].

Изилдөөчүлөр экстремизм, радикализм ж.б.у.с. кыргыздарга жат болгон, бардык нерсеге сабырдуулук менен мамиле кылышкан деп жазышат. Алар зороастрийлер, тенирчилер, буддисттер, христиандар, мусулмандар жана атеисттер болгон. Тарыхында согушсуз мынчалык көп динди кабыл алып, ошол эле учурда аман калган бир дагы эл дүйнөдө жок, бул уникалдуу көрсөткүч. Маданий мурастардын ичинен татыктуу орунду «Манас» эпосу ээлейт, ал бир гана кыргыз этникалык тобунун мамлекеттүүлүк үчүн күрөштө консолидацияланышынын символу болбостон, башка бардык элдер менен достуктун жана ынтымактын символуна айланган. Кыргыз элинин биримдиги жана эгемендүүлүгү, өз мамлекеттүүлүгүн түзүү үчүн күрөштүн негизги идеясы “Манас” эпосу аркылуу кызыл жиптей өтүп жатат. Эпос башынан аягына чейин тынчтык жана сабырдуулук идеясын ырдап, даңазалайт. Маселен, Манас баатыр чоролорун эч качан улутуна карап тандаган эмес. Сүйүктүү жубайы Каныкей энбиз тажик, ишенимдүү досу Алмамбет кытай, хан Көкчө казак болгон.

Сонунда айтарыбыз, ата-бабаларыбыздын тарыхый даанышмандыгы жана алысты көрө билген кыраакылыгы XVIII кылымда (Атаке бий) биздин келечегибиз үчүн стратегиялык тандоо – Россияга багыт алууга салым кошкон. Падышалык жана советтик доорлор кыргыздар үчүн оңой болбосо да (жогоруда айтылгандай) дал ошол мезгилде Ала-Тоодо прогрессивдүү өзгөрүүлөр болуп, кыргыз элин заманбап өнүгүү жолуна салган. Азыркы мезгилдеги кыргыз элинин маданиятынын казынасынын ажырагыс бөлүгү болуп көрүнүктүү жазуучу Ч.Т. Айтматовдун чыгармалары эсептелет. Анын чыгармаларында кыргыз элинин каада-салтына сиңген тынчтык, эркиндик, адилеттүүлүк жана элдердин биримдиги, азыркы дүйнөдөгү толеранттуулук көйгөйлөрү уланган. Өлкөнү өнүктүрүү стратегиясында улуттук маданий каада-салттарды жана коомубуздун негизги баалуулуктарын сактоо пландаштырылгандыгын баарыбыз жакшы билебиз. Ошентип,

кыргыз элинин тынчтык, толеранттуулук жана мамлекеттик башкаруу идеяларын чагылдырган маданий мурасы заманбап өнүгүүнүн негизи боло алат. Өлкө жаш болгонуна карабай, ички жана тышкы саясатты жүргүзүүдө саясий акылмандыкты көрсөтүшүбүз керек, б.а. биз бул жагынан өсүп, маданий мурастарыбыздын негизинде болгон реалдуулуктарды багыттоого үйрөнүшүбүз керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Жунусов М.С. Введение в марксистско-ленинскую теорию наций [Текст] / М.С.Жунусов. - Ашхабад, 1988.
2. Маликова Н.Р. Парадоксы межнационального общения [Текст] / Н.Р.Маликова. -М., 1992.
3. Нусупов Ч.Т. Национальная идеология, государство гражданское общество [Текст] / Ч.Т.Нусупов. -Б., 2002.
4. Кулматов Н.К. Биздин рухий дүйнө [Текст] / Н.К.Кулматов. -Б., 1995.
5. Аскарров Т.А. Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги [Текст] / Т.А.Аскарров. -Б., 2000.